

ӘОЖ 81'42(075.8)

ГТАХР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.037>

ҚАРА ӨЛЕҢДЕРДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КОГНИТИВТІК-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БЕЙНЕСІ

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.²

*^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қара өлеңдердегі рухани құндылықтардың когнитивтік-фольклорлық бейнесі қарастырылған. Талдау нысанына Бабалар сөзі жүзтомдығына енген Қара өлеңдер жинағы алынды. *Білім, ақыл, ақ, өнер, домбыра* сөздеріне Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздіктерінен түсініктемелер беріліп, мән-мағынасы ашылды. Қара өлеңдердегі тілдік бірліктердің мазмұны мен тәрбиелік мәні концептуалдық талдау жүргізу кезінде ашылды. *Білім, ақыл, ақ, өнер, домбыра* ұғымдарының мазмұнын ашатын фреймдік құрылымдар зерделенді. Фольклорлық мәтіндердегі тілдік бірліктердің когнитивтік сипатын ашу халықтың ақиқат дүние туралы көзқарасын, мәдени танымы мен тұрмысын айқындайтын тілдік деректерді тануға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты – қара өлеңдерде көрініс тапқан *білім, ақыл, ақ, өнер, домбыра* ұғымдарының мәнін ашу, олардың мәдени-танымдық сипатын айқындау және тілдік-мәдени жадтағы орнын анықтау.

Мақаланың өзектілігі когнитивтік лингвистика саласындағы зерттеулердің ұлттық танымды, тіл мен шындық болмыстың өзара байланысын айқындауға бағытталуымен айқындалады. Зерттеу лингвомәдениеттану, фольклортану, әдебиеттану бағыттары аясында жүргізілген.

Зерттеу барысында талдау және жинақтау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау, концептілік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде қазақ халық лирикасының тілін мұқият талдау барысында фольклорлық шығармалардағы халық санасындағы рухани құндылықтарды айқындайтын тілдік бірліктер мен лексемалардың мән-мағынасын ашатын фреймдер, ойсурет, сценарийлік және схемалық құрылымдар жинақталып, оларға талдау жүргізілді. Алынған нәтижелер когнитивтік лингвистиканың дамуына үлес қосады.

Зерттеудің ғылыми құндылығы зерттеу нәтижелерін бағалау теориясын одан әрі тереңдетілген талдауға белгілі бір үлес қоса алатындығымен айқындалады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика сияқты тіл білімінің жаңа бағыттарына қосылған үлес болып табылады деген ойдамыз. Сондай-ақ зерттеу нәтижелерін көркем мәтін лингвистикасы, фольклортану,

әдебиеттану пәндері бойынша оқылатын дәрістер мен арнайы курстарда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: мәтін, концепт, фрейм, өнер, өмір, фольклор, рухани құндылық, символдық бейнелер

Кіріспе

Адам баласының рухани әлемін айқындайтын ең басты байлықтың бірі – тіл. Тіл – ұлттың рухани коды, ата-бабадан мұра болып қалған баға жетпес құндылық. Тіл арқылы адам өз халқының тарихын, мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүрін таниды. Сондықтан тіл мен рухани құндылықтар бір-бірімен тығыз байланысты, бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Рухани құндылықтар – адам жанының байлығы, ұлттың арнамысы мен мәдениетінің тірегі. Өткен мен бүгінді жалғайтын алтын көпір болып саналатын фольклорлық шығармалар арқылы біз рухани құндылықтарды танытанын тілдік бірліктерге талдау жасауға тырыстық. Халық лирикасындағы тілдік-фольклорлық деректерді талдау барысында ұлттың дүниетанымын айқындайтын тілдік бірліктер анықталды. Қара өлеңдердің поэтикалық тілін, композициялық құрылымын, танымдық ерекшеліктерін зерделеу арқылы қазақ халқының болмысын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, мәдениетін танимыз.

Фольклорлық шығармаларда басты көтерілетін тақырыптардың бірі өмірдің мәні. Адам баласы рухани құндылықтар арқылы өмірдің мәнін табады. Ол – адамгершілік, имандылық, ізгілік, әділдік, махаббат, мейірім, отансүйгіштік сияқты қасиеттердің жиынтығы. Міне, осыдан қоғамның дамуы тек материалдық игіліктермен өлшенбейтінін, нағыз өркениеттің өлшемі рухани құндылықтардың деңгейі екенін тануға болады. Қара өлеңдер жинағындағы шығармалар тілін зерделеу барысында *білім-өмір жолын жеңілдетуші күш, ақыл, өнер, адам өзін-өзі игеру* фреймдері анықталып, олардың мағынасын ашатын тілдік бірліктерге, сценарийлік және схемалық құрылымдарға, символдық бейнелерге талдау жасалынды. Зерттеу лингвомәдениеттану, фольклортану, әдебиеттану бағыттары аясында жүргізілді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада «Бабалар сөзі» жүзтомдығына енген Қара өлеңдер жинағы талдауға түсті. Осы еңбекке жүгіне отырып, білім, ақыл, өнер, домбыра ұғымдарына талдау жасалды. Зерттеуде талдау және жинақтау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау, концептілік талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

В.А. Маслова концептінің құрылымдық-семантикалық табиғатын ашып, оның ядро, шет және ассоциациялық өріс сияқты компоненттер арқылы адам санасындағы білім мен мәдени мазмұнды бейнелейтінін дәлелдейді [1]. Ал Е.С. Кубрякова когнитивтік лингвистиканы пәнаралық бағыт ретінде сипаттап, тілдің адамның ойлау жүйесін, тәжірибесін және

мәдени дүниетанымын ментальды деңгейде ұйымдастырушы құрал екенін көрсетеді [2].

Ғалымдардың пікірінше, тіл тек қатынас құралы емес, ол – адам санасындағы білімнің, мәдениеттің және дүниетанымның көрінісі. Жоғарыда аталған ғалымдар концепт арқылы тіл мен мәдениет тоғысып, халықтың ұлттық ерекшелігі мен когнитивтік болмысы айқындалатынын баяндаған. Жұмысымызда фольклорлық шығармалар тілі талдауға түсті. Талдау барысында адамның дамуындағы жеке тұлғалық қасиеттер анықталды. Қара өлеңдерде философиялық ой қозғайтын тақырыптар кең өріс алған. Соның бірі өзін-өзі тану білім, өнер, ақыл арқылы жүзеге асатыны баяндалған. Өмірлік ұстанымдарын мақсатқа жетелейтін бірден бір құрал екені фольклорлық шығармаларда көрініс тапқан.

Нәтижелер

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде *өнер-білім* ұғымына: «Өнер мен білімнің жымдасып ұштасқан жиынтығы» [3, 654 б.] – деген анықтама берілген.

Фрейм. *Білім-өмір жолын жеңілдетуші күш.*

Өнерге білім білген жеткізеді,

Дариядан кеме, қайық өткізеді.

Жақсымен әуелде бір жолдас болсаң,

Бойыңа бір қасиет біткізеді. [4, 35 б.] Бұл өлең жолдарында халық даналығы сипатталған. Мысалда өнер мен білімнің адам өміріндегі маңыздылығы, сондай-ақ жақсы адамдармен жолдас болудың тәрбиелік мәні айтылған. Білім мен өнер – адамды алға жетелейтін күш. Жақсы орта тұлғаның адамгершілік, рухани қасиеттерін қалыптастырады. Мысалдағы «дариядан кеме, қайық өткізеді» деген жолда білім мен өнердің адамды қиындықтан алып шығатыны, өмір теңізінен аман өткізіп, мақсатқа жеткізетіні баяндалған. «Дария», «кеме» бейнелері арқылы білімсіздік пен білімділіктің арасы салыстырмалы түрде көрсетілген. Бұл антитеза құбылысы. Бірінші екі жолда білімнің күші айтылса, соңғы екі жолда жақсы адамдармен араласудың пайдасын көрсету арқылы автор параллелизмді ұтымды қолдана білген.

Адам білім алушы, жақсы адам жолдас, тәрбиеші, бағыт беруші ретінде баяндалған. Жеке тұлға білім арқылы жетіліп, жақсыдан үйреніп жетістікке, мақсатына жете алады деген тұжырымды аңғара аламыз. «Білім– өмір жолын жеңілдетуші күш» фреймі қазақ дүниетанымындағы *білім – жол, жақсы– жарық* ұғымдарымен сабақтасып жатыр. Мысалдан «*өмір – бағыт*» деген ұғымына негізделген дүниетанымдық модельді атап кете аламыз.

Бастау (адам)→ білім алу(даму)→ кедергіден өту (дария) → көмекші фактор (жақсы адам) → мақсат (қасиет, кемелдік).

Талдау барысында «адамның тұлғалық даму бағыты» деген сценарийлік құрылым анықталды. Мысалы:

- кейіпкердің жағдайы: адам өмір жолына түседі;

- қиындық: өмір дариясынан өту керек (білімсіз өту мүмкін емес);
- құрал: білім мен өнер – кеме, қайық (көмекші құрал);
- көмекші: жақсы адам (рухани жетекші, үлгі тұлға);
- нәтиже: адам бойына қасиет бітіп, кемел тұлғаға айналады.

Адам өзін білім арқылы дамытады, еңбектенеді, жетілдіреді, өмірден тәжірибе жинақтап мақсатына жетеді, рухани кемелденеді. Білім – адам өміріндегі жетістіктің кілті деген түйінге келдік.

Қара өлеңдерде жігіттің адамдық болмысы, мінезі мен қоғам алдындағы жауапкершілігі сипатталған сәттер де көптеп кездеседі. Мысалы: қара өлеңде жігіт адам жұмсақ мінезді, тал жібектей биязы болуы керек, тікенектей қатты болу жараспайды, ал білімі ұшан-теңіз болса да, егер өз жұртына қызмет етпесе, оның пайдасы жоқ [4, 41 б.] екендігі баяндалған. Негізгі ой – нағыз жігіт тек білімді, ақылды болумен шектелмей, еліне, жұртына қызмет етуі тиіс.

«Жігіт бол жігіт болсаң» деген тіркес идеалды ердің бейнесін танытады. «Тал жібектей, тікенектей» теңеулері арқылы адамның мінез-құлқын бейнелі жеткізу мақсатында жұмсақ ↔ қатты моральдық контраст жасалған. «Тал жібектей» теңеуі арқылы мінездің жұмсақтығы, көркемдігі, әдептілігі бейнеленсе, «тікенектей» теңеуі адам бойындағы дөрекелік, тақаппарлық, қатыгездік сияқты жағымсыз қасиеттерін атап көрсеткен. Өлең жолдарында «ұшан– теңіз білім» деген символдық бейненің ұтымды қолданылуы арқылы *жігіт* фреймінің мәні ашылған. «Ұшан–теңіз білім» символдық бейне арқылы ақыл-ойдың мол қазынасы, білім тек өз мүддесі емес, қоғам игілігіне жұмсалуды керектігі сипатталса, ал *қызмет ету* сценарийлік құрылымы ұлттық мораль өлшемі, азаматтық парыз баяндалған. Нағыз жігіт – адал, парасатты және халықпына қызмет ететін адам.

Фольклорлық шығармалар – қоғамды түзетуге, ұлт мінезін тәрбиелеуге бағытталған дидактикалық сипатқа ие, мақал-мәтелдер, шешендік сөз дәстүрінің жалғасы болып саналатын құнды мұра. Келесі өлең жолдары қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы ынтымақ, әділдік, адал еңбек, парасат, жомарттық, білім мен ақылға құрмет сияқты құндылықтарға негізделген.

Мысалы: Білімдіні несіне жек көрейік,

Ақтан тауып, несіне жеп көрейік.

Артық ақыл ойланып таба қалсаң,

Асықпай-ақ біреуге тек берейік. [4, 41 б.]

Ақыл фреймі. Ақыл – адамның ойлау қабілетін, танымдық парасатын және ізгі іс-әрекетке бағытталған рухани күшті бейнелейтін мәдени-танымдық бірлік. *Ақыл – ой – іс – нәтиже – құндылық* тізбегі арқылы ақылдың когнитивтік және этикалық мәні айқындалады. Мысалы: ақылды адам жек көрмейді, бөліседі, ізгілік жасайды. Өлең жолдарында парасат ойдың бастауы, ақылды іс қоғамға пайда әкелетіні, бірлік орнататыны баяндалған. «*Ойланып таба қалсаң*» өлең жолынан ақыл арқылы дүниені түсіну, пайымдау деген танымдық түсінік көрініс тапқан.

Ғалым А. Квятковский өз еңбегінде символдың мағынасы көпқабатты, бейнелі образ екенін атап өтеді. Сондай-ақ ол символдың ішкі құрылымы құбылыстар арасындағы параллельдік пен сәйкестікке негізделетінін, осы тұрғыдан алғанда оның метафоралық сипатқа ие поэтикалық троптарға жақын екенін, алайда символдағы бейнелілік терең оймен және салмақты мағыналық жүктемемен толықтырылатынын пайымдайды. [5, 263 б.]

Ақтан тауып тіркесі фольклорлық санада терең символдық мәнге ие. Ақ – адалдық, тазалық, пәктік, шындық ұғымдарының жиынтық белгісі. Мысалы: *ақ жол, ақ тілек, ақ ниет* – бәрі әділ, адал бастауды меңзейді. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «*Ақ сөзіне – адал, кінәсіз, жазықсыз*», – деген анықтама берілген. [6, 211 б.] Демек, *ақтан тауып* – адал еңбегімен табу дегенді білдіреді. Мұнда қазақтың еңбек этикасы мен моральдық тазалыққа негізделген өмір философиясы көрініс тапқан. Өлең жолдарында *ақ* адалдықтың, білім мен ақыл рухани жарықтың, жомарттық адамдық кемелдіктің символы ретінде бейнеленген. Сондай-ақ өлеңде білім мен ақылдың қадірі, адалдық, жомарттық сынды адамгершілік қасиеттер дәріптелген. Автор білімді адамға қарсы болмауға, керісінше, ақыл-парасатты ортақ игілікке айналдыруға үндейді. Өлең жолдарындағы «*жек көру - беру, ақтан табу - жеп көру*» деген антитеза арқылы, теріс мінез бен жағымды қасиеттер салыстыра сипатталып қызғаныш, күншілдік, адалдық, жомарттық секілді қасиеттердің мағынасы ашылған.

Өлеңнің буын өлшемі - 7-8 буынды жыр үлгісіне жақын, ауыз әдебиетінің ырғақтық дәстүрін сақтаған. Бұл өлең жолдары арқылы *жақсының жақсылығын елге үлестіру* дәстүрін аңғаруға болады.

Өлең жолдарындағы құндылық жүйесін төменде көрсетіп кеттік.

Фольклорлық құндылық: адалдық, білім мен ақыл, жомарттық, ынтымақ пен татулық, тепе-теңдік пен әділдік.

Мағынасы: адалдық – еңбектің таза, адал болуын дәріптеу;

білім мен ақыл - рухани байлық пен парасатқа құрмет;

жомарттық – ақылды, білімді өз мүддесіне емес, ел игілігіне жұмсау;

ынтымақ пен татулық – ел ішінде бақастықтан арылу, қоғамдағы бірлік;

тепе-теңдік пен әділдік – артық білу - үстемдік емес, жауапкершілік түсінігі.

Өлеңдегі көрінісі: Адалдық – ақтан тауып;

Білім мен ақыл– Білімдіні жек көрмейік, Артық ақыл ойланып таба қалсаң;

Жомарттық – Біреуге тек берейік;

Ынтымақ пен татулық – Жек көрмеу үндеуі арқылы;

Тепе-теңдік пен әділдік – білім мен ақылды бөлісу идеясында берілген.

Өлең фольклорға тән параллелизм мен дидактикалық синтаксиске құрылғанын байқаймыз. Бірінші екі жолда – теріс мінезден тыйылуға шақыру (*жек көрме, жеме*), соңғы екі жолда – оң мінезге үндейді (*ақылды тапсаң, бөліс*). Бұл моральдық тепе-теңдік қағидасы, *жақсы-жаман* оппозициясының көрінісі.

Фольклорлық шығармаларда өнер мен өлең өмірдің өрнегі деп танылған. Шын жүйрік өрге шапса, бұрынғыдан бетер өршелене түседі. Шырағың мың күн жанса бір күнде сөнеді («Қара өлеңдер» жинағы) [4, 43 б.] деген ой қозғалған. Өмірде бәрі өткінші екені, өмірдің шектеулі және өлім заңдылығы бар екендігі баяндалған. Фольклорлық шығармаларда өнер, жүйрік, шырақ, сөнбек («Қара өлеңдер» жинағы) [4, 43 б.] деген символдық бейнелер өнер сөзінің мағынасын ашқан. Мысалы, «өнер» фреймінің мағынасын ашатын символдық бейнелер – өрнек, жүйрік, шырақ, сөнбек. Өрнек – рухани әсемдік, адам қолымен жасалған сұлулық бейнесі, жүйрік – талантты, өнерлі адамның символы, ал шырақ – өмірдің, жанның символы, сөнбек – өлім, уақыттың тоқтауы. Мысалда адам өмірі мен өнері бір-бірімен байланыста екені баяндалған. Өнер адамның ғұмырын мәнді етеді, адам өнер арқылы өрге ұмтылады, бірақ уақыт келе бәрі өшетіні «уақыт-өтпелі құндылық» деген сценарийлік құрылым арқылы ашылған. Автор «өнер де өрнек, өлең де өрнек» параллелизмдерін ұтымды қолданған. Адам өмірінде өнер - өрнек іспетті көркем мән. Өнер арқылы адам рухани қанағаттанады, өзін еркін сезінеді, өседі, өрлейді, дамиды. Мың күн жану ↔ бір күн сөну антитеза арқылы автор өмірдегі өмір мен өнердің үйлесімі мен өткіншілігін ойлы ырғақпен жеткізеді. Бұл өлең жолдарынан мынандай схемалық құрылым жасадық.

Мысалы: өнер ↔ өлең/өрнек ↔ өрлек/шаттық ↔ өту/сөну

Фольклорлық шығармаларда өзекті тақырыптардың бірі – өмір. Өлең жолдарынан адам өмірінің мәні өнер екені баяндалған. Адам өнер арқылы өзін қоғамда еркін сезінген. Түйіндей келе, адам өмірінің мәні өнер мен қуанышта, бірақ ол да уақыттың алдында шектеулі екендігін деген тұжырым жасадық.

Қазақ халқының рухани мұрасы – фольклор мен ауыз әдебиетінде ұлттық дүниетаным, өмір мен өлім, өнер мен рух, адам мен табиғат жайлы терең философиялық ойлар сақталған. Келесі өлең жолдары мазмұны мен семантикалық өрісі кең. Мысалы:

Домбырам екі ішекті, бір тиекті,

Оқиды білген адам әптиекті.

Кеудемнен шыбын жаным шыққаннан соң,

Қайда апар онда апарсаң қу сүйекті [4,73 б.]. Өлеңде *домбыра сөзі* арқылы өмір мен өлім, өнер мен рух, адам мен жаратылыс тақырыптары баяндалған. Автор *Домбырам екі ішекті, бір тиекті* метафора арқылы домбыра өмірдің құрылымын білдіретін символ екенін ашып көрсеткен. Екі ішек – өмірдің екі қыры, яғни, жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғыны бейнелесе, бір тиек сол өмірді ұстап тұрған негіз, яғни рух, сенім, өнерді сипаттайды. *Оқиды білген адам әптиекті* – мұнда домбыраның үні қасиетті кітап – әптиек (Құран) оқумен теңестіріледі. Бұл жол домбыраның киелі рухани мәнін көрсетеді. Нағыз өнер иесі домбырадан имандылық, даналық, өмір сырының үнін оқи алады деген ой берілген. *Кеудемнен шыбын жаным шыққаннан соң, Қайда апар онда апарсаң қу сүйекті* деген жолдарда өмірдің өткіншілігі мен рухтың мәңгілігі жайлы философиялық

ой жатыр. Адам өлген соң тән – *қу сүйек* қана, ал жан мен рух, өнер мәңгі екендігі баяндалған. Өлең жолдарындағы *домбыра*, *Әптие*к, *шыбын жан*, *қу сүйек* деген символдық бейнелер фольклорлық шығармалардағы қазақ халқының дүниетанымын танытатын бейнелер.

Қу сүйек фразеологизмі халық поэзиясында тәннің өткіншілігін сипаттайтын тұрақты бейне. «*Қу сүйек-қаусаған, дәрменсіз адам*» [7, 354 б.] -деген анықтама берілген. «*Шыбын жаны. Өмір, тірлік мағынасында. (Діни ұғым бойынша кісі өлгенде «жан» шыбын тәрізді ұшып кететіндіміс)*». [7, 569 б.]

Домбыра – қазақтың мәдени коды, ұлттық рухтың, музыкалық және поэтикалық ойдың символы. Әптиеке – дін мен сенімнің белгісі. Өлеңде адамның өмірлік танымы *рухани ұштаған, «адам-жан- өнер»* арқылы беріледі. *Домбыра* концептісі арқылы автор адам өмірінің мәнін, рух пен тәннің ара-қатынасын, өнердің киелі табиғатын көрсетеді. Домбыра концептісінің когнитивтік моделі: Домбыра– өнер– рух– мәңгілік.

Келесі өлең жолдары философиялық ойға, өмірлік түйінге негізделген. Біреу жүр өзін-өзі билей алмай,

Біреу жүр келген бақты игере алмай.

Он саусақ қарап тұрсаң, бірдей емес,

Біреу жүр жалғыз басын сүйрей алмай. [4, 38 б.]

Өлеңдегі әр тармақ адам тағдырындағы, өмір жолындағы айырмашылығы мен өзін-өзі тану, билей алу, бақ пен қабілетті игеру мәселесі көтерілген. Біреу жүр өзін-өзі билей алмай – бұл жолда адамның өзін-өзі меңгеру, ерік-жігерін басқару қабілетінің әлсіздігі бейнеленеді. Өз ісіне, мінезіне ие бола алмайтын әлсіз тұлғалар сипатталған. Біреу жүр келген бақты игере алмай – адамға бақ қонғанмен, оны ұстап тұра алмау, мүмкіндігін дұрыс пайдалана алмау туралы айтылады. *Он саусақ қарап тұрсаң, бірдей емес* деген жол мақалдық сипатта, табиғаттағы, қоғамдағы, адам болмысындағы теңсіздікті, әртүрлілікті бейнелейді. *Біреу жүр жалғыз басын сүйрей алмай* деген тармақ өмірдің қиыншылығына, шарасыздыққа тап болған адамды көрсетеді. Өлеңнің негізгі идеясы өмірдің мәні. Өмірде адамдар әртүрлі, бірдей еместігін, біреуі әлсіз, біреуі бақты игереді, біреуі оны жоғалтады. Автор адамның өмірдегі орнын, қабілетін, ерік-жігерін, тағдырдың әркімге әртүрлі берілуін баяндай келе, адамдарды өмірден ғибрат алып, өзіне берілген мүмкіндікті пайдалана алуына жол сілтегендей.

Тілдегі құндылықтар жүйесінің өзара рухани үйлесу мәнері мен жеке тұлғаның онтологиялық болмысынан этностың мәдениеті мен ділінің бірегейлігі көрінеді. [8, 150 б.]

Фрейд. *Адам өзін-өзі игеру.* Автор өлең мағынасын бейнелі жеткізу мақсатында «өзін-өзі билеу, келген бақты игеру, жалғыз басын сүйреу» деген фразеологиялық тіркестер ұтымды қолданылған. *Біреу жүр өзін-өзі билей алмай ↔ Біреу жүр келген бақты игере алмай* қарама-қарсы (антитеза) екі түрлі әлсіз қасиетті салыстыра сипаттау арқылы адам мінезінің контрасты сипаты ашылған. *Он саусақ бірдей емес* деген халықтық афористік тұжырым адамдардың табиғи, мінездік, рухани айырмашылықтарын көрсеткен. Адам

өз тағдырын өзі қалыптастыруы үшін ішкі тәртіп пен сананы басқару керектігі меңзелген. Адам өзін-өзі жеңе алса ғана, өмірін де басқара алады, тура бағытта өмір сүре алады деген түйін түйіндеуге болады. Мысал бойынша мынандай сценарийлік құрылым анықталды:

- адам өмір сахнасына шығады;
- кейбіреулер өзін игере алмай, өзіне ие бола алмай қиналады;
- кейбіреулер бақ келсе, оны ұстай алмайды;
- бәрі бірдей емес-бұл табиғи заңдылық;
- нәтижесінде өмір жүгін көтере алмайды. Бұл сценарий адамның

өмірлік циклін және ішкі-психологиялық теңсіздігін сипаттайды.

Сонымен қатар өлең жолдарынан *адам өзін-өзі игеру* фреймінің мәнін ашатын бірнеше символдық бейнелерді атап көрсетіп кетейік. Мысалы: өзін өзі билей алмау ерік пен сананың әлсіздігі бейнесі, бақ – сәттілік пен тағдырдың сыйы, он саусақ өмір теңсіздігінің символы, жалғыз бас адамның жеке тағдырын, ал әлсіз өмірлік позицияны бейнелейді. Бұл өлең жолдарынан адамның өмірдегі табысы оның өзін-өзі билеу қабілетіне тәуелді, ал табиғи теңсіздік өмірдің заңдылығы деген тұжырым жасауға болады.

Қорытынды

Қазақ фольклорының жанры – кара өлеңдер жинағындағы рухани құндылықтарды танытатын тілдік бірліктер талдауға түсті. Талдау барысында қазақ халқының ұлттық танымын көрсететін фреймдер жинақталды. Әр фреймдік құрылыстың мағынасы жеке-жеке талдауға түсті. *Білім – өмір жолын жеңілдетуші күш, ақыл, өнер, адам өзін-өзі игеру* деген фреймдер анықталды. Аталмыш фреймдердің мәнін ашатын *шырақ – өмірдің, ұшан-теңіз білім, ақтан тауып, сөнбек, екі ішек* деген символдық бейнелер, *адамның жетілу жолы, қызмет ету, уақыт-өтпелі құндылық* деген сценарийлік құрылымдар анықталып, Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі, Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің анықтамалар беріліп, талдау жасалынды.

Фольклорлық мәтіндегі тілдік бірліктер ұғымдарының мазмұнды болып келуі қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін, ұлттық дүниетанымын сипаттауымен тығыз байланысты. Кара өлеңдердің танымдық жүйесін айқындау барысында адам рухани құндылықтар арқылы дамып, жетіліп өмірден өз орнын таба алып қана қоймай, қоғамның дамуына үлес қосатынына көз жеткіздік. Фольклорлық шығармалар тіліндегі рухани құндылықтардың когнитивтік-фольклорлық бейнелер ата-бабаларымыздың танымдық ерекшеліктерін когнитивтік санада терең түсіндіруде қолданылғаны дәлелденді. Жинақталған фреймдік құрылыстар арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын аңғаруға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Наука, 2012. – 360 с.

[2] Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. - М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

[3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[4] Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.70: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 504 б.

[5] Квятковский А. Поэтический словарь. – М, 1966. – 376 с.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, I том. А-А. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.

[7] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

[8] Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Тілдік қолданыстағы «Мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі. // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдар» сериясы. – 2025. – №1(76). – Б. 146-163. [https://doi.org/ 10.48371/PHILS.2025.1.76.010](https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.010)

REFERENCES

[1] Maslova V. Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku [Introduction to Cognitive Linguistics]. – М.: Nauka, 2012. – 360 s. [in Rus.]

[2] Kubrākova E.S. Īazyk i znanie: Na puti poluchenia znaniĭ o ĭazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zrenia. Rōl ĭazyka v poznanii mira [Language and Knowledge: Towards Knowledge of Language: Parts of Speech from a Cognitive Perspective. The Role of Language in Cognition of the World]. – М.: Īazyki slavĭnskoĭ kŭltury, 2004. – 560 s. [in Rus.]

[3] Babalar sözi [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T 70: Qara öleñ. – Astana: Foliant, 2011.– 504 b. [in Kaz.]

[4] Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] / Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b. [in Kaz.]

[5] Kvätkovski A. Poeticheski slovär [A poetic dictionary]. – М, 1966. – 376 s. [in Rus.]

[6] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq, I tom A-B. – Almaty: Arys. 2006. – 752 b. [in Kaz.]

[7] Keñesbaev I. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym. 1977. – 712 b. [in Kaz.]

[8] Jirenov S.A., Kenjebaeva U.E. Tıldık qoldanystağy «Mınäjat» konseptısınıñ ruhani aksiologialyq beınesı [Spiritual axiological representation of the concept of «prayer» in linguistic use]. // Abylai han atyndağy QazHQjÄTU Habarşysy. «Filologia ğylymdar» seriesy. 2025. – №1(76). – B.146-163. [https://doi.org/ 10.48371/PHILS.2025.1.76.010](https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.010) [in Kaz.]

КОГНИТИВНО-ФОЛЬКЛОРНЫЙ ОБРАЗ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ҚАРА ӨЛЕҢ (НАРОДНЫХ СТИХОТВОРЕНИЯХ)

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.²

^{*1,2} Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынұлы
Костанай, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-фольклорный образ духовных ценностей, отражённых в кара өлең. В качестве объекта анализа выбран сборник Қара өлең, вошедший в стотомное издание Бабалар сөзі. Даны определение слов *знание, разум, белый* (чистота, свет), *искусство, домбыра* на основе Толковых словарей казахского языка, раскрыто их значение. Содержательное и воспитательное значение языковых единиц в кара өлең выявлено посредством концептуального анализа. Изучены фреймовые структуры, раскрывающие содержание понятий *знание, разум, белый (чистота, свет), искусство, домбра*. Раскрытие когнитивной природы языковых единиц в фольклорных текстах позволяет понять языковые данные, отражающие мировоззрение народа, его культурное восприятие и быт.

Цель работы – раскрыть значение понятий *знание, разум, белый (чистота, свет), искусство, домбра*, представленных в кара өлең, определить их культурно-познавательный характер и место в языковой и культурной памяти.

Актуальность статьи определяется направленностью исследований в области когнитивной лингвистики на выявление национального мировосприятия, взаимосвязи языка и объективной действительности. Исследование проведено в рамках лингвокультурологии, фольклористики и литературоведения.

В ходе исследования использовались методы анализа и обобщения, описания, сравнения, обоснования и концептуального анализа. В результате тщательного изучения языка казахской народной лирики были собраны и проанализированы фреймы, ментальные образы, сценарные и схематические структуры, раскрывающие значение языковых единиц и лексем, отражающих духовные ценности в народном сознании. Полученные результаты вносят вклад в развитие когнитивной лингвистики.

Научная ценность исследования заключается в том, что его результаты могут способствовать дальнейшему углублённому анализу теории оценки. Практическая значимость работы состоит в том, что её результаты могут быть использованы в развитии таких новых направлений языкознания, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология и этнолингвистика. Кроме того, материалы исследования могут применяться при чтении лекций и разработке специальных курсов по лингвистике художественного текста, фольклористике и литературоведению.

Ключевые слова: лирика, концепт, фрейм, искусство, жизнь, фольклор, духовная ценность, символ

THE COGNITIVE-FOLKIORIC REPRESENTATION OF SPIRITUAL IN QARA ÖLEN

*Ispandiyarova A.T.¹, Dossova A.T.²

*^{1,2} A.Baitursynuly Kostanay Regional University
Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The article examines the cognitive and folkloric image of spiritual values reflected in *kara ölen*. The object of analysis is the collection Qara ölen included in the hundred-volume series *Babalar sözi* (“The Words of the Ancestors”). Definitions of the words *knowledge*, *mind (reason)*, *white (purity, light)*, *art*, and *dombra* are provided based on *Explanatory Dictionaries of the Kazakh Language*, and their meanings are revealed. The semantic and educational significance of linguistic units in *kara ölen* is identified through conceptual analysis. Frame structures expressing the concepts of *knowledge*, *mind*, *white (purity, light)*, *art*, and *dombra* are studied.

The relevance of the study lies in the current focus of cognitive linguistic research on uncovering the national worldview and the interrelation between language and objective reality. The research is conducted within the framework of linguoculturology, folkloristics, and literary studies.

The aim of the work is to reveal the meanings of the concepts *knowledge*, *mind*, *white (purity, light)*, *art*, and *dombra* represented in *kara ölen*, to determine their cultural and cognitive characteristics, and to define their place in linguistic and cultural memory.

Revealing the cognitive nature of linguistic units in folklore texts makes it possible to understand linguistic data that reflect the worldview, cultural perception, and everyday life of the people.

The study employs methods of analysis and synthesis, description, comparison, substantiation, and conceptual analysis. As a result of a thorough study of the language of Kazakh folk lyric poetry, frames, mental images, scenario and schematic structures were collected and analyzed, revealing the meanings of linguistic units and lexemes that reflect spiritual values in folk consciousness. The obtained results contribute to the development of cognitive linguistics.

The study’s scientific contribution lies in its potential to advance deeper research within evaluation theory. Its practical relevance is reflected in the applicability of its findings to the development of emerging linguistic disciplines, including cognitive linguistics, linguoculturology, and ethnolinguistics. Moreover, the materials of the research can be used in teaching and developing special courses in linguistic analysis of literary texts, folkloristics, and literary studies.

Keywords: lyrics, concept, frame, art, life, folklore, spiritual value, symbol

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 17.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова Айнуր Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, PhD философия докторы, Қостанай, Қазақстан, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>

Досова Алма Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай, Қазақстан, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

Информация об авторах:

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, доктор философии PhD, Костанай, Казахстан, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>

Досова Алма Тюлюгеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры филологии и практической лингвистики Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

Information about the authors:

Ispondiyarova Ainur – Doctor of Philosophy PhD, senior lecturer of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5894-1549>

Alma T. Dossova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>